

Dumitru TUCAN
(Universitatea de Vest
din Timișoara) | **Memorii în conflict: Holocaust vs
Gulag în cultura română de după
1990. Cazul romanului memoriei**

Abstract: (*Competing Memories: The Holocaust and the Gulag in Post-1990 Romanian Culture – The Case of the Memory Novel*) In post-communist Romania, the memory of the Holocaust and the memory of communism stand in a relationship of “mnemonic competition,” on a symbolic marketplace where recent traumas compete for visibility, legitimacy, and “mnemonic capital.” The first part of the article examines how these two historical traumas have been configured and brought into competition after 1989, when the trauma of communism begins to become dominant in public discourse through the intensive institutionalization of the memory of the Romanian Gulag, while the Romanian Holocaust remains marginalized, fragmentary, and often distorted. This competition and the positioning of the communist trauma in a hegemonic role is also carried out through literature. The second part of the study analyzes the “novel of memory” as a privileged form of fictionalizing historical traumas, starting from the MEMORO corpus (230 novels published between 1990 and 2022). The corpus is analytically reconfigured along a double classificatory axis: on the one hand, the five subgenres of the novel of memory identified by the initial research (testimonial, post-testimonial, transgenerational, coming-of-age, historiographic metafiction); on the other hand, the type of historical trauma that constitutes the narrative referent (communism, the Holocaust, the Armenian genocide, other topics). The resulting quantitative mapping indicates a structural asymmetry: 216 novels have communism as their traumatic core, whereas only 11 explicitly thematize the Holocaust. Communist trauma is thus canonized as the normative horizon of memory fiction, while the trauma of the Holocaust is pushed, also at the level of cultural representations, to the periphery of the mnemonic field. The study argues that literature does not merely reflect these hierarchies of memory but functions as a device for reproducing and consolidating them, within a culture that privileges majority self-victimization and displays a persistent reluctance to assume the traumas of recent history.

Keywords: *mnemonic competition, politics of memory, cultural memory, memory of the Holocaust in Romania, memory of communism, memory novel.*

Rezumat: În România postcomunistă memoria Holocaustului și memoria comunismului se găsesc într-un raport de „con competiție mnemonică”, pe o piață simbolică în care traumele recente concurează pentru vizibilitate, legitimitate și „capital mnemonic”. Articolul examinează în prima parte modul în care cele două traume istorice s-au configurat și au intrat în competiție de după 1989, atunci când trauma comunistă începe să devină dominantă în discursul public, prin instituționalizarea intensă a memoriei Gulagului românesc, în timp ce Holocaustul românesc rămâne marginalizat, fragmentar și adesea distorsionat. Această competiție și plasarea traumei comuniste într-o postură hegemonică se realizează și prin literatură. A doua parte a studiului analizează „romanul memoriei” ca formă privilegiată de ficționalizare a traumelor istorice, pornind de la corpusul MEMORO (230 de romane apărute între 1990 și 2022). Corpusul este reconfigurat analitic printr-o dublă axă de clasificare: pe de o parte, cele cinci subgenuri ale romanului memoriei identificate de cercetarea inițială (testimonial, post-testimonial, transgenerațional, al maturizării, metaficțiune istoriografică), pe de altă parte, tipul de traumă istorică ce constituie referențialul narativ (comunism, Holocaust, genocidul armenilor, alte subiecte). Cartografierea cantitativă rezultată indică o asimetrie structurală: 216 romane au ca nucleu traumatic comunismul, în timp ce doar 11 tematizează explicit Holocaustul. Trauma comunistă este astfel canonizată ca orizont normativ al ficțiunii memoriei, iar trauma Holocaustului este împinsă, și în ceea ce privește reprezentările culturale, la periferia câmpului mnemonic. Studiul argumentează că literatura nu se limitează să reflecte aceste ierarhii ale memoriei, ci funcționează ca un dispozitiv de reproducere și consolidare a lor, în cadrul unei culturi care privilegiază auto-victimizarea majoritară și manifestă o

reticență persistentă în asumarea traumelor istoriei recente.

Cuvinte-cheie: *competiție mnemonică, politicile memoriei, memorie culturală, memoria Holocaustului din România, memoria comunismului, romanul memoriei.*

Introducere

Holocaustul din România – eveniment traumatic major al istoriei „naționale” recente – rămâne în mare măsură marginal în cultura publică și în memoria culturală românească chiar și după 1990. Deși există atât în spațiul academic românesc, cât și în cel internațional, cercetări istorice extinse, inițiative educaționale și programe memoriale, Holocaustul nu ocupă încă un loc central în felul în care societatea își povestește, conștientizează și asumă acest episod al trecutului recent.

De aici pornește un set de întrebări: de ce lipsește Holocaustul din poveștile noastre de azi? Câte „povești” avem, de fapt, despre Holocaust – în literatură, film, dezbateri publice – și ce vizibilitate au ele în raport cu alte narațiuni despre suferință și violență din secolul XX, în special cu narațiunile despre suferința din timpul comunismului? De ce persistă periferizarea Holocaustului, la peste trei decenii de la prăbușirea totalitarismului comunist?

Un răspuns la aceste întrebări pornește de la ceea ce Mihai-Stelian Rusu (2011, 111) numește „piața mnemonică”: spațiul social în care diverși actori propun versiuni concurente ale trecutului și încearcă să acumuleze „capital mnemonic”, adică legitimitate și autoritate asupra memoriei colective. În România de după 1990 această piață mnemonică a fost configurată în jurul memoriei traumatice a comunismului. Experiențele detenției politice din „Gulagul” românesc, dublate de experiențele vieții cotidiene din timpul dictaturii ceaușiste, au alimentat o viziune puternic anticomunistă, în care „comunismul” a devenit trauma centrală a istoriei recente și principalul reper al narațiunilor identitare românești, împingând la periferie alte regimuri ale violenței, în primul rând Holocaustul românesc, redus fie la un episod secundar al războiului, fie la o temă „de nișă”, rezervată specialiștilor.

Așa cum au arătat neuroștiințele, logica memoriei este structural conflictuală. Analizând la nivel biologic/neuronal problematica memoriei individuale, o echipă de cercetători în științele cognitive (Kuhl et al. 2011) a demonstrat că, în momentul rememorării, mai multe „elemente de memorie” (*memories*) sunt activate simultan și intră în competiție; succesul reactivării uneia dintre ele presupune inhibarea celorlalte, astfel încât „competiția dintre amintiri este aproape omniprezentă” și „reprezintă unul dintre principalele motive pentru care uităm” (p. 5903). Extrapolând la nivelul memoriei colective, putem spune – în linia deschisă de Maurice Halbwachs – că și grupurile își organizează trecutul printr-un joc de selecții și excluderi, în funcție de cadrele sociale ale memoriei și de interesele prezentului: unele versiuni ale trecutului sunt consolidate și canonizate, în timp ce altele sunt împinse la margine sau uitate. În general, politicile „naționale” ale memoriei din Europa Centrală și de Est după 1989 au fost descrise ca o luptă pentru recunoașterea victimelor „naționale” și pentru transformarea suferinței colective în capital moral și politic, adesea prin

punerea pe același plan a crimelor comunismului și ale Holocaustului, ori prin concurența dintre ele. Autori precum Ljiljana Radonić (2017¹), Jelena Subotić (2019, 2020) sau Marek Kucia (2016²) au arătat că, în timp ce instituțiile europene au construit treptat un regim de memorie în care Holocaustul devine reperul central și „lecția morală” a secolului XX, statele postcomuniste au încercat să introducă în această arhitectură propriile lor traume – în special represiunea comunistă – sub forma unor narațiuni de victimizare națională care uneori tind să relativizeze sau să „egalizeze” exterminarea evreilor, pe de-o parte, ori să-și „însușească repertoriul simbolic” al Holocaustului (Subotić 2020³).

În cazul României, această logică memorială conflictuală a fost conceptualizată prin termeni precum „martiologie competitivă” (Tismăneanu 2000; Shafir 2007) sau „trivializare prin comparație” (Shafir 2002, 33–47). Pornind de la dezbaterea stârnită de *Cartea neagră a comunismului*, Vladimir Tismăneanu preia de la Alan Rosenbaum noțiunea de „martiologie competitivă” pentru a descrie modul în care comparația dintre nazism și comunism este transformată într-un veritabil concurs de victime, în care se revendică un „Holocaust al românilor (<roșu> în anumite texte revizioniste)” și se contestă, pe baza numărului de morți, atât specificitatea Holocaustului, cât și atenția, oricât de puțină, de care acesta se bucură în spațiul public. Michael Shafir analizează, la rândul său, formele postcomuniste de negare și distorsionare a Holocaustului, propunând categoria de „trivializare prin comparație”, prin care suferința evreilor este relativizată prin punerea în paralel cu suferințele generate de regimul comunist. În acest cadru, „martiologia competitivă” și „trivializarea prin comparație” apar ca simptome ale unei piețe mnemonice care oglindește tensiuni memoriale specifice spațiului central și est european, în care

¹ Într-un studiu despre muzeele memoriale postcomuniste, Ljiljana Radonić (2017) arată că, după 1989, Holocaustul a fost „universalizat” și „europeanizat” ca mit fondator negativ al Europei de după 1945, devenind atât imperativ moral, cât și model estetic pentru politicile memoriei în Europa Central-Răsăriteană, însă, acest proces se suprapune peste o narațiune specifică istoriei naționale în care trauma centrală devine comunismul. Rezultatul este o „memorie divizată” Vest/Est – Holocaust versus Comunism – care generează presiuni pentru a obține condamnarea comunismului „la același nivel” cu Holocaustul și alimentează tocmai conflictualitatea memorială și competiția de victime pe care o discut aici.

² Kucia urmărește cum s-a construit și difuzat la nivel transnațional o „memorie europeană a Holocaustului” și cum a fost ea preluată în Europa de Est postcomunistă. Autorul definește *europenizarea memoriei Holocaustului* ca procesul de construcție, instituționalizare și difuzare a unor credințe, norme și reguli privind comemorarea și educația despre Holocaust, formulate mai întâi la nivel european și apoi incorporate în practicile statelor naționale. Kucia subliniază și diferențele Vest/Est: în Occident europenizarea vine „peste” memorii naționale deja constituite; în Est, ea stimulează formarea unor memorii naționale ale Holocaustului, aflate adesea în competiție cu memoria Gulagului și a suferinței naționale sub comunism. Specificul est-european derivă din trei fapte: Holocaustul a avut loc în principal în Est; comunismul a blocat mult timp asumarea lui; iar percepția suferinței și pierderilor non-evreiești (mai ales sub sovietici) împinge societățile să privilegieze propria victimizare în raport cu memoria Holocaustului.

³ Jelena Subotić utilizează termenul de „apropriere a memoriei Holocaustului” (2020) pentru a descrie folosirea strategică a simbolurilor, scenariilor narative și „lecțiilor morale” asociate Holocaustului în reprezentarea altor traume istorice. Ea vede acest mecanism ca specific fostelor țări comuniste din Europa Centrală și de Est, care preiau repertoriul memorial al Holocaustului pentru a vorbi despre suferința sub comunism, deplasând astfel centrul de greutate spre „propriile” victime naționale.

memoria comunismului și memoria Holocaustului sunt adesea puse în opoziție, iar recunoașterea uneia pare să se facă în detrimentul celeilalte¹.

Demersul care urmează își propune să urmărească felul în care această „competiție mnemonică” se lasă observată mai ales la nivelul reprezentărilor literare ale celor două traume majore ale istoriei recente românești. Mai precis, voi urmări modul în care ele sunt integrate (sau nu) în memoria culturală prin reprezentările literare. Literatura – alături de alte forme de reprezentare (film, practici memoriale etc.) – nu doar reflectă cadrul mnemonic existent, ci contribuie activ la dinamica lui, transformând anumite versiuni ale trecutului în resurse identitare și în surse de prestigiu simbolic. În sensul dat de Pierre Bourdieu (1980, 1986) conceptului de „capital simbolic” – recunoaștere și prestigiu social care pot fi convertite în alte forme de capital –, putem spune că reprezentările literare accelerează acumularea de „capital mnemonic”² în jurul unor traume în detrimentul altora, consolidându-le statutul de nucleu al identității colective. În măsura în care, în România postcomunistă, acest proces de valorizare simbolică a funcționat preponderent în favoarea memoriei comunismului, hegemonia acesteia în raport cu memoria Holocaustului devine explicabilă nu doar prin jocul abstracțiilor teoretice, ci și prin modul în care cele două traume sunt (sau nu sunt) reprezentate, ficționalizate și canonizate în câmpul literar românesc de după 1990.

Noțiuni de încadrare: experiența traumatică și regimurile memoriei (traumatică, comunicativă, culturală)

Pentru a înțelege felul în care Holocaustul și Gulagul sunt povestite – sau trecute sub tăcere – în cultura română postcomunistă, este util să distingem, mai întâi, între experiența traumatică propriu-zisă și diferitele regimuri ale memoriei care o prelucreează în timp. Conceptul de *experiență traumatică* vine inițial din psihologia clinică și din psihanaliză. Încă de la Freud³ *trauma* este înțeleasă ca o experiență care „lovește” subiectul din exterior, îi depășește mecanismele de apărare și nu poate fi integrată în economia obișnuită a psihicului, revenind ulterior sub formă de repetiție compulsivă. Dominick LaCapra (1994, 1998, 2001) preia această problemă într-un cadru istoriografic și vorbește despre „trauma istorică”, adică despre efectele unor evenimente extreme asupra subiecților individuali și asupra colectivităților: genocid, lagăre de concentrare, terorism de stat. Pentru el, experiența traumatică desemnează o ruptură violentă în continuitatea vieții psihice și sociale, produsă de astfel de evenimente-limită, care destabilizează cadrele de sens preexistente și capacitatea de a integra întâmplarea în propria biografie sau în narațiunile comunitare. Holocaustul sau Gulagul sovietic devin, în acest cadru teoretic, exemple paradigmatic de traumă istorică: o „rană” care afectează nu doar indivizii, ci și comunitățile, instituțiile și, în consecință, chiar practicile de scriere a istoriei. Pentru Cathy Caruth (1995, 1996), trauma nu este doar un eveniment extrem „în plus” în biografia cuiva, ci o experiență

¹ Pentru o discuție detaliată asupra acestui aspect, cu raportare la fiecare dintre țările est-europene, a se vedea Himka, Michlic 2013.

² Pentru o discuție asupra noțiunii de „capital mnemonic” ca „valoare a proiecției trecutului, dată de gradul de <corectitudine> sau de <adevăr> atribuit de către societate” a se vedea Rusu 2011, 111-112.

³ În studiile despre „nevrozele de război” și în *Dincolo de principiul plăcerii*.

care scapă posibilității de a fi înțeleasă. În analizele sale Caruth insistă asupra caracterului întârziat (“belated”) al traumei: ceea ce este definitoriu nu e doar violența evenimentului, ci faptul că acesta nu este cunoscut pe deplin atunci când se petrece, ci abia mai târziu, în repetările sale obsesive. Astfel, trauma se manifestă printr-o serie de simptome indirecte – vise recurente, flashbackuri, lacune de memorie, frânturi de poveste – care indică tocmai imposibilitatea unei narări lineare (Caruth 1995, 4).

Pentru Caruth, aceste reveniri nu sunt simple „amintiri incomplete”, ci semne ale unei întâlniri ratate cu realitatea trecutului: subiectul a fost expus la ceva pentru care nu avea niciun cadru de înțelegere, iar acest „rest neasimilat” se întoarce sub forma unei repetiții compulsive ce nu poate fi controlată. De aceea, trauma are o dimensiune paradoxală: ea este, în același timp, o experiență imposibil de uitat (pentru că revine neconținut) și o experiență imposibil de povestit coerent (pentru că nu a fost niciodată pe deplin „apropiată” la momentul producerii ei¹).

Această recurență simptomatică a evenimentului traumatic definește ceea ce putem numi memorie traumatică. Pentru LaCapra, memoria traumei oscilează între două moduri de manifestare: *acting out* – repetiție compulsivă, retrăire necontrolată a evenimentului, imposibilitatea de a construi un cadru narativ coerent – și *working through* – proces de elaborare critică, de ordonare narativă și integrare etică a experienței, care nu anulează durerea, dar o inserează într-o poveste ce poate fi împărtășită și oferită pentru reflecție morală.

Astfel, reprezentarea în discurs (artistic, literar, memorial) devine un act privilegiat tocmai pentru că încearcă să dea formă acestor flash-back-uri și frânturi narrative, să le transforme într-un discurs de tip memorial care poate fi împărtășit, fără a anula însă opacitatea fundamentală a traumei². Această formulă de reprezentare poate fi numită *literatură testimonială* (Tucan 2018). E vorba de texte născute din experiențe traumatice extreme – lagăre, închisori politice, deportări – în care relatarea este asumată sau funcționează ca mărturie și are o dublă funcție: pe de o parte, una subiectiv-terapeutică (o formă de descărcare și ordonare a traumei), pe de alta, una etică și civică, de constituire a unei conștiințe post-totalitare. Prin această poziție intermediară între document și operă literară, literatura testimonială poate fi înțeleasă ca un cadru privilegiat de *working through* colectiv, în care trauma este tradusă în poveste și devine transmisibilă³. Ea joacă, astfel, un rol decisiv în configurarea memoriei colective: mai întâi, ca formă de fixare și circulație inițială a relatărilor despre traumă în spații încă apropiate de experiența directă (familie, grupuri de foști deținuți, comunități locale), apoi, pe termen mai lung, ca sursă de scenarii narrative și

¹ “It is only by recognizing traumatic experience as a paradoxical relation between destructiveness and survival that we can also recognize the legacy of incomprehensibility at the heart of catastrophic experience” (Caruth 1996, 58).

² Această dimensiune privilegiată a reprezentării – în special a literaturii și a mărturiei – este analizată explicit în teoretizări care au punct de plecare memoria traumatică, ca de exemplu la Shoshana Felman și Dori Laub (1992), Geoffrey Hartman (1996), Lawrence L. Langer (1991).

³ De reținut și faptul că memoria traumatică nu se oprește la generația martorilor direcți: conceptul de „postmemorie” propus de Marianne Hirsch (1997, 2012) descrie modul în care descendenții supraviețuitorilor preiau, prin imagini, povești, tăceri și ritualuri familiale, experiențe pe care nu le-au trăit ei înșiși, dar care le modelează identitatea.

imagini care vor alimenta memoria culturală instituționalizată (manuale, muzee, canon literar).

În acest punct intervine distincția, devenită clasică, dintre memorie comunicativă și memorie culturală, formulată de Jan Assmann (2008). Memoria comunicativă (sau „memoria vie”) desemnează acel nivel al rememorării care circulă în cadrul relațiilor interpersonale obișnuite: familie, vecinătate, comunitate. În acest registru se înscriu, în relație cu experiența traumatică, jurnalele, memorialistica publicată la scurt timp după evenimente, depozițiile juridice (de exemplu, în procesele Holocaustului), interviurile cu supraviețuitori, reportajele și relatările jurnalistice care păstrează un caracter predominant documentar și testimonial. Este „memoria vie” (Tucan 2024), „la cald”, încă legată de supraviețuitori și martori, dar deja supusă unor prime forme de narativizare personală.

Memoria culturală, în schimb, trimite la nivelul instituționalizat al memoriei colective: acea parte a trecutului care este fixată în „suporturi durabile” – texte canonice, arhive, ritualuri comemorative, monumente, muzee, programe școlare – și devine reper stabil al identității unui grup. În perspectiva lui Jan Assmann (2008, 2013), memoria culturală se distinge de memoria comunicativă atât prin durată (poate acoperi secole sau chiar o „preistorie” imaginară), cât și prin gradul de formalizare și simbolizare. Ea selectează, organizează și canonizează evenimente considerate relevante pentru comunitate și generează „artefacte memoriale” specifice – de la monumente și muzee până la opere literare sau filme care interpretează trecutul. De asemenea, așa cum arată Astrid Erll (2011), memoria culturală este inseparabilă de mediile care o ajută să se dezvolte. Afirmând faptul că nu există „memorie pură”, ci întotdeauna o memorie mediată, ea distinge între diferite tipuri de medii – materiale, sociale și mentale – și insistă asupra faptului că discursul (public) cultural propriu-zis, precum literatura, filmul, artele vizuale sau mass-media, nu doar reflectă un trecut deja dat, ci îl produc, stochează, transmit și reconfigurează prin forme narative, imagini și convenții de gen recognoscibile.

Între aceste două niveluri, cel al memoriei comunicative și acela al reprezentărilor culturale (literare, vizuale, mediatice), se află ceea ce putem numi *instituții mnemonice*: cadrele ideologice dominante, discursul public, sistemul educațional, legislația și ceremonialul oficial, care construiesc „narațiuni-cadru” despre trecut – definiții oficiale ale victimelor și călăilor, calendare comemorative, zile naționale de doliu sau de sărbătoare. Ele preiau materialul brut al memoriei comunicative (relatările martorilor, documentele) și îl transformă în ritualuri colective organizate, susceptibile să devină, ulterior, memorie culturală stabilizată. În măsura în care includ sau exclud anumite experiențe traumatiche, aceste instituții joacă un rol decisiv în configurarea unui monopol de „piață mnemonică” în care diverse regimuri ale memoriei – de pildă, memoria Holocaustului și memoria Gulagului – pot coexista, se pot suprapune sau pot intra în competiție.

Holocaustul din România: configurația istorică a unei experiențe traumatiche marginalizate

Holocaustul din România trebuie înțeles pe fundalul unei istorii lungi de antisemitism european și românesc, care, în anii '30–'40, se radicalizează până la

violență genocidară. Așa cum am arătat în altă parte (Tucan, Pașcalău 2024), Holocaustul nu a apărut din neant, ci reprezintă devenirea modernă a unui antisemitism de lungă durată, cu forme religioase, economice, culturale, politice și rasiste, transformat, odată cu totalitarismele secolului al XX-lea și cu Al Doilea Război Mondial, într-un proiect de exterminare sistematică, organizată birocratic la scară continentală de către Germania Nazistă și aliații săi, precum România.

Încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, „chestiunea evreiască” devine „acută” în spațiul românesc pe fondul tulburărilor sociale și politice din Răsăritul Europei (în special din Rusia țaristă) și al imigrației evreilor persecutați înspre Vechiul Regat și mai departe, înspre Europa Occidentală. Pe un strat de antisemitism popular cu motivații religioase¹, economice și culturale se dezvoltă în această epocă o opoziție rigidă între „românii de origine” și „străinii de rit mozaic”, descrisă de Carol Iancu (1996) drept axa ideologică a persecuției și refuzului drepturilor civice pentru evrei. Această viziune s-a tradus într-un amplu arsenal de legi și regulamente cu caracter discriminatoriu², care au limitat accesul evreilor la cetățenie, armată, educație și profesii liberale, instituind *de facto* un regim de “apartheid” social asociat și unei politici de expulzări a indezirabililor (Cîrstocea 2014, 7). După Primul Război Mondial, în contextul tratatelor de pace și al procesului de unificare a României Mari, emanciparea juridică este consfințită doar treptat, prin legile din 1919–1924 și Constituția din 1923, în condiții restrictive (Iancu 1998, 2000). Dar tocmai în acest moment (și probabil din acest motiv) se declanșează în rândul noii generații intelectuale, pornind dinspre mediul universitar, o puternică reacție antisemită: campanii pentru *numerus clausus* și *numerus nullus*, exmatriculări colective, boicoturi și violențe studențești tolerate sau chiar încurajate de autorități (Nastasă 2011). În anii '30, aceste tradiții de excludere se coagulează politic în ideologia și practica Mișcării Legionare și sunt preluate, cu variații diverse, de partidele naționaliste aflate la guvernare, astfel încât la intrarea României în război alături de Germania nazistă o parte semnificativă a societății va fi deja pregătită să accepte – sau chiar să sprijine activ – marginalizarea, depozedarea și, în cele din urmă, eliminarea fizică a evreilor.

O etapă de ruptură a reprezentat-o guvernul Goga (decembrie 1937–februarie 1938), primul guvern explicit antisemit, care inaugurează o politică de excludere juridică și socială a evreilor – revizuirea cetățeniei, limitarea drepturilor economice, campanii violente în presă – și a normalizat discursul urii în spațiul public. Această linie a fost continuată și radicalizată de „statul național-legionar” și apoi de dictatura lui Ion Antonescu. Legislația antievreiască (exproprii, internări în detașamente de muncă, interdicții de profesie și circulație) pregătise trecerea la violența deschisă. Încă imediat după război, Matatias Carp, în cele trei volume ale *Cărții negre. Suferințele evreilor din România. 1940–1944* (1946–1948), reconstituie, cu o minuțiozitate de „arhivar al durerilor evreiești”, succesiunea crimelor: pogromul legionar de la București (ianuarie 1941), pogromul de la Iași (iunie 1941), deportările

¹ Acest antisemitism popular este reconstituit de Andrei Oișteanu (2012) prin portretul-robot al „evreului imaginar”: negustor sau cârciumar speculant, parazit urban, viclean, cosmopolit fără rădăcini, perceput ca exploatator al „românului autentic”.

² Peste două sute adoptate între 1879 și 1913, după calculele lui Raul Cîrstocea (2014, 6-7).

și masacrele din Basarabia și Bucovina, infernul lagărelor și ghetourilor din Transnistria. Aceste date, completate de sintezele ulterioare (de exemplu Ioanid, Friling, Ionescu 2005, Ioanid 2019) conturează amploarea genocidului: între 280.000 și 380.000 de evrei – în principal din Basarabia, Bucovina și Transnistria – au fost uciși ca urmare directă a politicilor regimului Antonescu (execuții în masă, deportări, foamete organizată, boli, munci forțate). Lor li se adaugă zeci de mii de evrei din Transilvania de Nord, aflați sub administrație maghiară, deportați în 1944 la Auschwitz și în alte lagăre de exterminare, unde majoritatea pier. Din perspectiva victimelor, această succesiune de pogromuri, deportări și masacre reprezintă o veritabilă „experiență-limită”, care rupe continuitatea biografiilor individuale și a vieții comunitare evreiești din România.

Imediat după război (1944-1947), această experiență traumatică se transformă într-o intensă „memorie vie” (Tucan 2024): supraviețuitorii și martorii produc un număr remarcabil de jurnale, relatări documentare, volume de mărturie și chiar ficțiune, care abundă în relatări despre ceea ce s-a întâmplat. Aceste texte fixează cadrele comune ale suferinței – episoadele-cheie ale persecuției, tipologiile de călăi și de victime, geografia lagărelor și a masacrelor – și pot fi considerate nucleul unei memorii comunicative a Holocaustului românesc. Dar în condițiile „comunizării” rapide a României după 1947, această memorie vie este blocată și deturnată. Cenzura și noul cadru ideologic sovietic impun narațiunea victimelor „antifasciste” și a „cetățenilor sovietici”, estompând identitatea evreiască a majorității victimelor și transferând vina aproape exclusiv asupra Germaniei naziste, a Ungariei horthyste sau a „elementelor legionare” (v. Shafir 2002; Levick 2023, 593; Ionescu, Mihailescu 2023, 131; Tucan 2020, 8-9). Volumele apărute în intervalul 1944-1947, care avuseseră oricum tiraje limitate, sunt ascunse de ochiul publicului în secțiuni secrete ale bibliotecilor, iar tema Holocaustului dispare din discursul public, în timp ce comunitățile evreiești se micșorează drastic prin emigrare și asimilare. În același timp, pe măsură ce regimul comunist își acumulează propriile crime în manieră stalinistă (persecuția clasei de mijloc, represiunea politică, lagărele și coloniile de muncă etc.), începe să se configureze o altă experiență traumatică majoră, aceea a comunismului românesc.

Ulterior, în perioada 1960–1989, odată cu cristalizarea național-comunismului ceaușist, discursul oficial marchează o revenire la nucleul etnocentric al naționalismului românesc. Pe lângă o anumită deschidere față de complexitatea tradiției culturale interbelice, acest curent recuperează și reabilitează selectiv ideologia naționalistă, printr-un proces de disculpare a ei de excesele criminale din timpul războiului. Rezultatul este o ocultare și mai pronunțată a memoriei Holocaustului din România: statul și populația majoritară sunt prezentate ca „victime ale istoriei”, antisemitismul autohton este minimalizat sau trecut sub tăcere, identitatea evreiască a victimelor este ocultată, iar termenii „Holocaust”, „soluție finală” sau „genocid” sunt în mod programatic evitați în discursul public și istoriografic sau, atunci când sunt invocați, acest lucru se întâmplă cu referință doar la Germania nazistă, ori Ungaria „horthistă” (Ioanid, Friling, Ionescu 2005, 346-352; Waldman, Chioveanu 2013, 453-454).

La aceste cauze identitare se adaugă, în anii comunismului, și cauze socio-politice care contribuie la estomparea memoriei Holocaustului. Controlul strict

exercitat asupra organizațiilor comunitare și, mai ales, valurile de emigrare spre Israel și Occident duc la destrămarea comunităților evreiești din România și la diminuarea drastică a numărului de martori activi în spațiul public. O memorie deja marginalizată ideologic își pierde astfel și suportul social: nu mai există o comunitate suficient de numeroasă și instituționalizată care să revendice vizibilitatea propriului trecut traumatic. Astfel, configurația istorică a Holocaustului din România este dublu traumatică: pe de o parte, prin violența genocidară exercitată asupra evreilor; pe de altă parte, prin faptul că memoria acestei violențe este, timp de decenii, reprimată și marginalizată. „Memoria vie” a supraviețuitorilor, articulată în imediata epocă postbelică prin texte documentare și mărturii, nu reușește să se transforme într-o memorie culturală asumată la nivelul societății românești, fiind împiedicată de politicile de ocultare din perioada comunistă și, mai târziu, de hegemonia anticomunismului de după 1989.

Experiența și memoria traumatică a comunismului din România

Experiența traumatică a comunismului românesc are câteva trăsături specifice, care o diferențiază atât de violența concentrată a anilor 1940–1944, cât și de alte regimuri autoritare din regiune. În primul rând, este vorba de o experiență de lungă durată – aproximativ patru decenii și jumătate (1945–1989) – marcată de alternanța dintre episoade de represiune extremă și perioade de relativă „relaxare” ideologică. Literatura de sinteză asupra comunismului românesc (Boldur-Lătescu 1992; Tismăneanu 2007; Deletant 2019) distinge, cu variații de accent, între o fază de sovietizare și consolidare (1945–1947), o perioadă a terorii staliniste și a închisorilor politice (1948–1964), o etapă de aparentă „destindere” și de-stalinizare la începutul regimului Ceaușescu (1964–1971), urmată de național-comunismul ceaușist (1971–1989), marcat de reideologizare, criză economică și control social generalizat.

Trauma comunismului nu privește doar represiunea politică „clasică” (arestări, anchete, deportări, lagăre și colonii de muncă), ci și infiltrarea tuturor dimensiunilor vieții cotidiene de către statul totalitar comunist: controlul informativ al Securității, supravegherea generalizată, presiunea ideologică în școală și instituțiile culturale, precaritatea economică și lipsurile cronice, mai ales în ultimul deceniu al regimului Ceaușescu. Rezultatul este o experiență traumatică trans-generațională: mai multe generații (cei arestați în anii 1950, generația „dezghețului” din anii 1960-70, cei socializați integral în epoca ceaușistă) interiorizează comunismul ca pe un fundal permanent al existenței, iar frica, autocenzura și sentimentul de neputință devin trăsături structurale ale memoriei acestui regim.

În aceste condiții, n-a putut exista o „memorie vie” a comunismului în sensul discutat mai sus în legătură cu Holocaustul: regimul a controlat strict informația și a prevenit orice formă de reprezentare publică a abuzurilor¹. Cenzura, monopolul mass-

¹ Regimul comunist a reușit, în mare măsură, să împiedice constituirea unei „memorii vii” în spațiul controlat de cenzură, dar acest lucru nu a însemnat absența totală a relatărilor despre universul concentraționar din România înainte de 1989. O serie de foști deținuți și opozanți politici care au reușit să părăsească România au publicat în Occident, înainte de 1989, relatări detaliate despre represiune și universul concentraționar românesc: Adriana Georgescu, *Au commencement était la fin. La dictature rouge à Bucarest* (1951), Dumitru Bacu, *Pitești – Centre de rééducation étudiante* (1963), Annie Samuelli, *The Wall Between* (1967), Richard Wurmbrand, *Cu Dumnezeu în subterană* (1968), Nicole

media și represiunea directă sau administrativă au făcut imposibilă constituirea unui spațiu al mărturiei comparabil cu cel care însoțise imediat sfârșitul războiului în cazul Holocaustului. Regimul comunist a însemnat, timp de aproape patru decenii și jumătate, o combinație de violență instituțională, control social generalizat și monopol narativ: statul comunist definea singur categoriile de „victime” și „dușmani”, iar relatările alternative despre represiune erau împinse în zona exilului, a clandestinului sau a memoriei personale și familiale, o memorie care va putea fi recuperată public abia după 1990¹.

E explicabil astfel de ce prăbușirea regimului în decembrie 1989 produce ceea ce poate fi numit o „memorie vie întârziată”: o memorie direct legată de evenimente, dar reprimată timp de decenii, care erupe brusc odată cu dispariția cadrului coercitiv. Ruxandra Cesereanu (2018) a vorbit despre o „explozie” de memorialistică a detenției comuniste și despre transformarea Gulagului românesc într-un nucleu major al imaginarului postcomunist, observând cum, după 1990, sunt publicate sute de jurnale de închisoare, depoziții, volume de mărturie și romane autobiografice, care încearcă să umple „golul de memorie” generat de tăcerea impusă anterior. Aceste texte, dublate în ritm exponențial de o cercetare istoriografică extinsă asupra subiectului, fixează pentru prima dată în spațiul public geografia lagărelor și a penitenciarelor politice, tipologia călăilor și a victimelor, episoadele-cheie ale persecuției – de la principalele închisori și lagăre, la „experimentul Pitești” ori la deportările în Bărăgan – și configurează nucleul unei memorii comunicative a comunismului românesc.

Caracteristicile acestei „memorii vii întârziate” pot fi înțelese și în logica distincției dintre memoria comunicativă și memoria culturală, invocată mai sus: timp de decenii, experiența detenției a rămas în sfera unei memorii comunicative clandestine – circulând fragmentar, în familie sau în cercuri restrânse (v. Bucur 2019, 203-204), fără acces la instituții de arhivare și legitimare publică. Trecerea de la o astfel de memorie informală la una culturală, instituționalizată, e posibilă abia după schimbarea de regim, când apar cadrele discursive și instituționale care fac posibilă depozitarea și transmiterea ei în spațiul public. Efectul principal al reprimării memoriale din timpul dictaturii este urgența „mărturisirii”, practică și ca o urgență terapeutică: foștii deținuți și supraviețuitori simt nevoia de a recupera spațiul pierdut al povestirii și de a lăsa în urmă o arhivă morală pentru generațiile următoare². Dar există și un efect secundar: construcția memoriei culturale a comunismului s-a făcut intens și agresiv, generând ideologia „anticomunismului” ca metanarațiune dominantă a tranziției. În locul unei simple acumulări de mărturii plurale, se instituie relativ rapid un cadru interpretativ normativ, care organizează și ierarhizează experiențele într-o narațiune unificatoare a victimizării sub comunism, distribuind

Valéry-Grossu, *Bénie sois-tu, prison... Une ancienne détenue politique en Roumanie parle* (1976), Mihail Solomon, *Magadan* (1971) și *Mon calvaire roumain* (1976), Cicerone Ionițoiu, *Morminte fără cruce. Contribuții la cronica rezistenței românești împotriva dictaturii* (1983–1985). Aceste texte au contribuit la informarea opiniei publice occidentale, dar au rămas practic inaccesibile cititorilor din România comunistă.

¹ Vezi Tismăneanu 2007, în special *Introducerea* și capitolele privind legislația represivă și disidența/exilul.

² Acest impuls a fost descris, în studii consacrate mărturiilor Gulagului, ca o încercare de a „renegocia” locul supraviețuitorilor într-o societate care, multă vreme, i-a ignorat sau stigmatizat (vezi de exemplu Adler 2002).

roluri fixe (călăi, martiri, eroi ai rezistenței) și convertind suferința în resursă simbolică.

Mihai Iovănel (2024, 2) observa că politicile memoriei din postcomunism nu apar din neant, ci reprezintă transferul, în cheie valorică inversă, al schemelor comuniste de gestionare a trecutului: ceea ce comunismul celebra este acum delegitimizat sau uitat, iar mare parte din ceea ce era marginalizat sau demonizat devine reper pozitiv. Acest lucru se întâmplă în condițiile în care mecanismele centralizate, ierarhice și ideologizate ale controlului memoriei rămân structural aceleași. În această logică, instituțiile mnemonice postcomuniste (muzee, institute, comisii, programe memoriale, manuale) ajung să fie dominate de cadrul ideologic al „anticomunismului”, care devine filtrul aproape unic de legitimizare a trecutului recent. Recuperarea experiențelor traumatice ale comunismului românesc se face adesea nediferențiat, sub eticheta generală de „victime ale comunismului”, ceea ce permite reabilitarea morală și a unor figuri profund problematice ale extremei drepte interbelice (în special legionare¹). În reflexele publice, nespecializate, ale planului istoric, comunismul este prezentat drept un bloc monolitic, fără distincții între etape, forme sau contexte (stalinism, național-comunism, post-stalinism etc.), iar complexitatea experiențelor este sacrificată în favoarea unui scenariu moral simplificat. Totodată, „anticomunismul” devine instrument de luptă politică: eticheta este folosită, nu de puține ori abuziv, ca alibi moral împotriva adversarilor, fără un angajament real față de memoria victimelor. Criteriul etic, specific rememorărilor unor astfel de momente traumatice ale istoriei (v. Margalit 2002), este subordonat unor agende politice și identitare, printr-o fuziune a anticomunismului cu o retorică naționalistă, ortodoxistă și, tot mai des, antieuropeană (i.e. antimodernă). În acest cadru „anticomunist”, memoria traumatică a comunismului a dezvoltat o competitivitate mnemonică agresivă în raport cu memoria Holocaustului: memoria acestuia este marginalizată, distorsionată sau ocultată (adesea prin forme insidioase de negaționism, v. Shafir 2002), iar responsabilitatea statului român în Holocaust rămâne, în bună măsură, obiectul unei amnezii colective.

Din perspectiva acestui demers, importantă este observația că trauma comunismului ajunge să domine câmpul memoriei publice de după 1989. „Memoria vie întârziată” a foștilor deținuți politici, arhitectura instituțională construită după 2000 și discursul anticomunist hegemonic converg spre configurarea comunismului ca traumă centrală a istoriei recente și ca principal reper moral al narațiunilor identitare românești. În acest cadru, suferința sub comunism este adesea prezentată ca experiență paradigmatică a secolului XX românesc, în timp ce alte regimuri ale violenței – în primul rând Holocaustul – sunt împinse la marginea conștiinței publice, concurate sau relativizate.

¹ Există deja o literatură extinsă asupra modului în care discursul anticomunist postcomunist recuperează și resemantizează figuri ale extremei drepte (în special legionare) ca „victime ale comunismului” (a se vedea de exemplu Grigore 2015; Totok & Macovei 2016; Endresen 2011; Biliuță 2022).

Ficțiunea literară și experiența traumatică – cazul *romanului memoriei* în literatura română contemporană

Pentru a observa cum se manifestă „competiția mnemonică” la nivelul reprezentărilor literare ale celor două traume majore ale istoriei recente românești – Holocaustul și comunismul – mă opresc asupra avatarurilor „romanului memoriei” așa cum se manifestă acesta în literatura română postcomunistă.

Corpusul pe care îl folosesc este preluat, cu anumite ajustări, din baza de date construită în cadrul proiectului de cercetare *MEMORO: The Novel of Memory in Post-Communism. Subgenres, Generations, Transnational Networks*, coordonat de Andreea Mironescu la Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași¹. Proiectul pornește de la ideea că romanul memoriei constituie unul dintre cele mai importante (sub)genuri ale literaturii mondiale contemporane și își propune să-l descrie sistematic, pe baza unui corpus de 230 de romane publicate în România (și parțial în Republica Moldova) între 1990 și 2022, urmărind atât configurarea genului la scară globală, cât și dinamica lui locală: distribuția cronologică, profilul generațional al autorilor, tipurile de traume reprezentate și rețelele transnaționale de circulație a acestor texte. În interiorul acestui corpus, intervalul 1990–2022 este relevant pentru tema prezentului articol deoarece „romanul memoriei” – centrat pe reprezentările literare ale trecutului recent, cu elemente care își au rădăcini în experiențe traumatice individuale și colective, și pe interogații etice legate de responsabilitate – este un element esențial al ficțiunii contemporane. Împreună cu literatura memorialistică, el contribuie la configurarea unor filoane de reprezentare culturală a traumelor recente (comunismul și Holocaustul), în interiorul cărora se negociază ierarhii de vizibilitate și priorități ale memoriei colective.

În plan teoretic, „romanul memoriei” este un gen recent² conceptualizat în spațiile conexe studiilor de memorie, în strânsă legătură cu contextul post-dictatorial, postcolonial sau post-genocidar (A. Mironescu & D. Mironescu 2020, 98-99). Punctul de plecare al discuției îl reprezintă cazul romanului spaniol, în legătură cu care David K. Herzberger (1991, 1995) propune una dintre primele utilizări sistematice ale sintagmei *novel of memory*³ pentru a descrie romanele postbelice care contrazic istoriografia franchistă, recuperând prin memoria subiectivă experiențele pe care discursul oficial le-a reprimat și punând sub semnul întrebării narațiunea istorică monologică a dictaturii⁴. În aceeași direcție, Gonzalo Sobejano (2003, 184-185) face

¹ Detalii despre proiect se găsesc la <https://www.novelfmemory.eu> (accesat ultima dată la 14 noiembrie 2025). Pentru detalii asupra corpusului a se vedea și Mironescu et al. 2024a. O analiză a utilității datelor obținute în proiect se găsește în Mironescu 2024.

² Putem însă presupune că romanul memoriei are o genealogie mai veche, care include, pe de o parte, romanul de introspecție și formele de memorialistică ficționalizată din tradiția modernistă (Proust, Woolf), iar pe de altă parte ficțiunile exilului și dezrădăcinării (Joseph Roth, Stefan Zweig, Vladimir Nabokov) sau romanele traumei personale. Aceste texte nu sunt încă „romane ale memoriei” în sensul teoretizat mai târziu, dar funcționează ca o preistorie formală și tematică: ele plasează deja în centru un eu narativ fracturat, tensiunea dintre memorie și istorie, precum și diverse strategii de ficționalizare a autobiograficului.

³ În spaniolă *novela de memoria*.

⁴ “Fictions in which past time is evoked through subjective remembering, most often by means of first-person narration but not held exclusively to that perspective. The past that is explored in each case (the

distincția între „romanul testimonial” – legat în principal de perioada dictaturii, de mărturia directă a deținuților politici – și „romanul memoriei”, specific în primul rând epocii post-Franco, când societatea revine de la o oarecare distanță asupra Războiului Civil și a represiunii, în dialog cu dezbaterea publică despre memoria istorică. Pentru Sobejano, romanul memoriei nu este doar o simplă ficționalizare a amintirilor, ci un dispozitiv prin care se renegociază la nivel cultural un trecut distorsionat de istoriografia oficială: scriitura romanescă pune în circulație versiuni alternative ale trecutului, confruntă arhivele instituționale cu memoria trăită și explorează felul în care comunitățile își rearticulează identitatea după experiența violenței politice și a cenzurii. Hans Lauge Hansen (2013, 2016) vorbește, tot în acest context al discuțiilor despre romanul spaniol, despre o serie de „moduri ale rememorării” care combină dimensiunea etico-politică a raportării la trecut cu experimentul formal, propunând astfel un subgen axat pe felul în care relațiile dintre trecut, prezent și viitor sunt imaginate narativ. Pe această linie se înscrie și propunerea Andreei și a lui Doris Mironescu (2020) de a considera romanul memoriei o „formațiune generică” globală: un tip de roman apărut, prin poligeneză, în numeroase spații naționale (Spania post-Franco, Germania postbelică, spațiile latino-americane post-dictatoriale, Europa de Est postcomunistă etc.), alimentat nu atât de influențe literare directe, cât de nevoia comună de a procesa traumele politice și de a redefini identități colective după prăbușirea unor regimuri autoritare. După 1970–1980, însă, odată cu „explozia memorială” postbelică și cu multiplicarea contextelor post-traumatice, romanul memoriei devine un gen recognoscibil, cu propriile sale convenții și așteptări de lectură.

În încercarea de a stabili conceptul de *roman al memoriei* în contextul românesc postcomunist, echipa MEMORO a operaționalizat cinci criterii de identificare (Mironescu et al. 2024b, 8-9). Mai întâi, deși memoria este gestionată în mod concret de instanțe particularizabile (autori, naratori, personaje), memoria „înscenată” în aceste romane este structurată ca memorie colectivă: evenimentele și traumele evocate sunt codificate în orizontul unor comunități (familiale, etnice, naționale), iar conflictul narativ derivă frecvent din ciocnirea unor versiuni concurente ale trecutului. În al doilea rând, accentul cade predominant – deși nu exclusiv – pe evenimente traumatice (reprimare politică, război, genocid, tranziții violente), experiențe negative care coagulează memoria colectivă mai pregnant decât perioadele „fericite”. Al treilea criteriu privește existența unei distanțe temporale sau paradigmatică între evenimentele rememorate și momentul narațiunii: trecutul este reprezentat ca un „alt regim” (comunismul, războiul, dictatura militară) față de prezentul relativ democratizat, ceea ce obligă la un efort de traducere și interpretare. În al patrulea rând, romanul memoriei este animat de un impuls etic explicit – responsabilitatea de a reconstrui și transmite trecutul, de a face dreptate victimelor, de a demonta mitologii istorice legitimizează. În fine, tema memoriei are un rol structurant: ea nu este un simplu motiv incidental, ci organizează arhitectura narativă

external referent of the text) is the past largely eschewed or appropriated by historiography under Franco, the lived past of the Civil War and the strains of dissent that anticipate the conflict and persist in its aftermath” (Herzberger 1995, 66).

și este adesea marcată paratextual prin prefețe, note auctoriale, dedicații etc., care insistă asupra caracterului reparator al scrierii.

Pe baza acestor criterii se disting (p. 9-16) cinci subgenuri ale *romanului memoriei*: *romanul testimonial*, *romanul post-testimonial*, *romanul transgenerațional*, *romanul maturizării* și *metaficțiunea istoriografică*. *Romanul testimonial* valorifică experiențe traumatice trăite direct (închisori, deportări, exil), se apropie de memorialistică și are de regulă o localizare istorică și geografică precisă; în anii '90, această formulă este dominantă în proza românească, cu exemple precum Paul Goma, Teohar Mihadaș sau Aurel State. *Romanul post-testimonial* desemnează acele ficțiuni în care trauma nu mai este relatată de martori direcți, ci este accesată mediat – de regulă de descendenți sau de autori/naratori care își asumă o „postmemorie” afectivă și etică –, combinând piste biografico-familiale cu demersuri documentare și tematizând explicit caracterul construit, polifonic și problematic al memoriei colective. Aici se încadrează o parte importantă din proza lui Cătălin Mihuleac, Liliana Corobca, Cristian Teodorescu sau Ruxandra Cesereanu. *Romanul transgenerațional* urmărește reverberațiile traumei într-o durată amplă, în interiorul familiilor sau comunităților, fiind frecvent centrat pe identități feminine sau etnice marginalizate (de exemplu, Varujan Vosganian, Marta Petreu, Florina Ilis). *Romanul maturizării* reia critic modelul *Bildungsromanului*, plasând adolescenți și tineri în comunismul târziu sau în tranziție și examinând impactul traumatic al acestor contexte asupra formării identitare. În fine, *metaficțiunea istoriografică* mobilizează strategii postmoderne pentru a problematiza sursele istorice, a submina autoritatea narațiunii oficiale și a afirma pluralitatea adevărurilor despre trecut, fiind reprezentată, în spațiul românesc, de autori precum Mircea Cărtărescu (*Orbitor*), Mircea Nedelciu, Adriana Babeți, Mircea Mihăieș (*Femeia în roșu*) Daniel Vighi (*Trilogia Corso*), sau Filip Florian (*Degete mici, Toate bufnițele*).

Analiza mea a pornit de la corpusul MEMORO (Mironescu et al. 2024a), mai precis de la cele 230 de romane ale memoriei publicate între 1990 și 2022. Corpusul este deja etichetat de echipa proiectului în funcție de cele cinci subgenuri teoretizate – *roman testimonial*, *post-testimonial*, *transgenerațional*, *al maturizării* și *metaficțiune istoriografică* –, cu o distribuție relativ echilibrată (între aproximativ 16 și 25% pentru fiecare categorie – a se vedea fig. 1), astfel încât niciun subgen nu domină net pe celelalte. Demersul meu a constatat în separarea categorială a acestui corpus, păstrând clasificarea generică propusă de proiect și adăugând o a doua etichetă, referitoare la subiectul istoric al traumei reprezentate: comunism, Holocaust, genocidul armenilor, altă tematică. Am ales aceste categorii deoarece comunismul și Holocaustul sunt cele două traume istorice majore ale istoriei recente românești (și reprezintă subiectul articolului de față), genocidul armenilor apare ca temă explicită în *romanul transgenerațional* al lui Varujan Vosganian, *Cartea șoaptelor* (2009), iar categoria „alte subiecte” acoperă romane care nu se raportează direct la o traumă istorică precis delimitată – cum este *Agata murind* (Dora Pavel, 2004) – sau care problematizează o istorie trans-seculară a violenței revoluționare, precum *Adio, Margot* (Diana Adamek, 2017), centrată pe Revoluția Franceză, susceptibilă, e adevărat, de lecturi alegorice în raport cu traumele recente.

În urma acestei reclasificări rezultă o distribuție puternic dezechilibrată a subiectelor (Fig. 2): 216 romane au ca nucleu traumatic comunismul, 11 abordează

explicit Holocaustul, unul tematizează genocidul armenilor, iar două sunt centrate pe alte forme de violență istorică. Romanele Holocaustului se distribuie la rândul lor pe mai multe subgenuri: două texte cu dimensiune testimonială (*Întoarcerea huliganului* de Norman Manea, 2003; *Despărțirea de Ierusalim* de Virgil Duda/Rubin Leibovici, 2005), cinci romane post-testimoniale care reconstruiesc afectiv și documentar pogromuri și deportări (*America de peste pogrom* și *Deborah* de Cătălin Mihuleac, *Convoiul mieilor* de Lucia Dărămuș, *Undeva în Transilvania* de Mirel Taloș, *Sunt oare un călău?* de Lilia Calancea) și patru metaficțiuni istoriografice (*Viața și întoarcerea unui Halle* de Alexandru Potcoavă, *Vizuina* și *Umbra exilată* de Norman Manea, *Negru și roșu* de Ioan T. Morar, dedicat în mod special Holocaustului romilor). Absențele romanului memoriei despre Holocaust se înregistrează la categoriile *roman al maturizării* și *roman transgenerațional*. Prima este explicabilă dacă avem în vedere că acest subgen configurează în primul rând identitatea traumatizată a tinerilor în comunismul târziu, nu în contextul războiului și al deportărilor. Lipsa romanului transgenerațional dedicat explicit Holocaustului poate fi pusă în legătură cu faptul că identitatea evreiască nu mai este astăzi atât de închegată la nivel comunitar, ci se manifestă mai degrabă fragmentar și individualizat. Dincolo de aceste absențe punctuale, tabloul de ansamblu arată însă că, deși prezent în celelalte subgenuri, *romanul memoriei despre Holocaust rămâne cantitativ minoritar față de romanul memoriei despre comunism*.

Subiect	R. testimonial	R. post-testimonial	R. al maturizării	Roman transgenerațional	Metaficțiune istoriografică
Comunism	38	33	52	43	53
Holocaust	2	5	-	-	4
Genocidul armenilor	-		-	1	-
Alte subiecte	-		1	-	1
	Norman Manea, <i>Întoarcerea huliganului</i> , 2003. Virgil Duda (Rubin Leibovici), <i>Despărțirea de Ierusalim</i> , 2005 (identitatea evreiască post-Holocaust)	Cătălin Mihuleac, <i>America de peste pogrom</i> , 2014 Lucia Dărămuș, <i>Convoiul mieilor</i> , 2018 Cătălin Mihuleac, <i>Deborah</i> , 2019 Mirel Taloș, <i>Undeva în Transilvania</i> , 2019 Lilia Calancea, <i>Sunt oare un călău?</i> , 2022	-	Varujan Vosganian, <i>Cartea șoptelor</i> , 2009 (Genocidul armenilor)	Alexandru Potcoavă, <i>Viața și întoarcerea unui Halle</i> , 2019 Norman Manea, <i>Vizuina</i> , 2009 Ioan T. Morar, <i>Negru și roșu</i> , 2013 (Holocaustul romilor) Norman Manea, <i>Umbra exilată</i> , 2021

Tabel 1. Romanul memoriei în corpusul MEMORO (1990–2022): subgenuri și traume istorice reprezentate

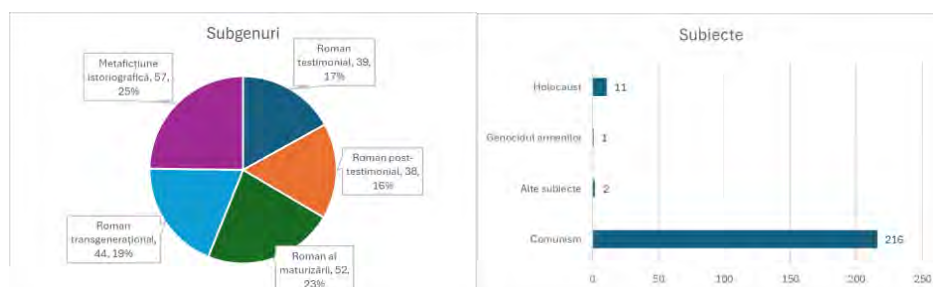

Fig. 1: Repartizarea romanelor pe (sub)genuri Fig. 2: Romane în funcție de subiecte

Concluzii

Discuția de față a pornit de la observarea unei „competiții mnemonice” între Holocaust și comunism în cultura română de după 1989 și a urmărit, pe de o parte, felul în care politicile memoriei și instituțiile specializate distribuie „capital mnemonic”, iar pe de altă parte modul în care romanul memoriei participă la această redistribuire. Elementele studiului de caz discutat confirmă faptul că în România postcomunistă „anticomunismul” funcționează drept cadru al unei memorii hegemonice: trauma comunistă e instalată în centrul narațiunilor identitare și devine principalul reper moral pentru definirea unei „identități traumatice” naționale. Această hegemonie este susținută de revalorizarea etico-politică a trecutului recent în contextul tranziției și post-tranziției, de instituționalizarea intensă a cercetării și a memorializării Gulagului românesc (dublă de ezitări și întârzieri în memorializarea Holocaustului¹) și de cadrul ideologic anticomunist, adesea nediferențiat, care privilegiază poveștile de tip *suferință – rezistență – identitate națională*.

Rezultatele obținute pe baza corpusului MEMORO arată că *romanul memoriei*, așadar literatura, participă direct la consolidarea acestei hegemonii. Disproporția masivă dintre romanele despre comunism (216 titluri) și cele despre Holocaust (11 titluri) nu exprimă doar un dezechilibru tematic, ci și o ierarhie de vizibilitate culturală: în câmpul ficțiunii, trauma comunistă devine normă, în timp ce trauma Holocaustului rămâne marginală.

În logica pieței mnemonice descrise în introducere, această marginalizare a Holocaustului se traduce printr-o serie de efecte culturale. Numărul redus de romane ale memoriei dedicate Holocaustului sugerează că în competiția pentru recunoaștere publică Holocaustul este perceput ca o memorie „străină”, minoritară, incomodă: „narativul” său – care presupune implicit recunoașterea și asumarea responsabilității statului român și a complicității unei părți a majorității – contravine auto-victimizării dominante din discursul despre comunism. Absența unei educații istorice consistente despre Holocaust și persistența diferitelor forme de negare sau trivializare prin comparație fac ca această traumă să fie integrată doar fragmentar în cultura populară a memoriei. În termeni mai generali, se poate vorbi de o amnezie selectivă: societatea își amintește cu intensitate suferința sub comunism, dar ezită să își asume, cu aceeași intensitate, responsabilitatea pentru Holocaustul românesc.

¹ Deși există astăzi o dimensiune instituționalizată a memoriei Holocaustului – 9 octombrie este Ziua Națională de Comemorare a Holocaustului, funcționează Institutul Național pentru Studiarea Holocaustului din România „Elie Wiesel”, iar la București a fost inaugurat în 2009 Memorialul Victimelor Holocaustului din România, la care se adaugă legea din 2019 privind înființarea Muzeului Național de Istorie a Evreilor și al Holocaustului (încă nerealizat) –, toate aceste inițiative sunt marcate de întârzieri semnificative și implementări lente, ceea ce confirmă caracterul tardiv și ezitant al asumării publice a Holocaustului în România.

În același timp, studiul romanului memoriei confirmă că ficțiunea nu doar reflectă cadrul memorial existent, ci contribuie la modelarea lui. Așa cum sublinia Alison Landsberg (2004), formele de mediere culturală (printre care și ficțiunea) produc „memorii prostetice” sau auxiliare ale memoriei, care permit subiecților fără experiență directă să interiorizeze traumele altora și să dezvolte forme de empatie și responsabilitate. În cazul românesc, absența relativă a Holocaustului din romanul memoriei arată că nu s-a constituit încă ceea ce am putea numi o „postmemorie prostetică a culturii gazdă”: cultura majoritară nu își însușește încă, în mod sistematic, traumele minoritare din propriul trecut. Din acest punct de vedere, cultura română actuală apare ca o cultură „dispatică”: capabilă de autoempatie intensă (i.e. interes emoțional) față de propria victimizare (mai ales sub comunism), dar reticentă atunci când este vorba de traumele provocate „celorlalți” de către „identitatea majoritară”.

În fine, analiza de față sugerează că romanul memoriei configurează un spațiu privilegiat pentru observarea modului în care se redistribuie accentul între traumele majore ale secolului XX. Faptul că Holocaustul din România este încă slab reprezentat în romanul memoriei nu indică doar o întârziere tematică, ci semnalează o dificultate persistentă de procesare și asumare a acestei istorii. Or, acest deficit de reprezentare se produce în paralel cu intensificarea atitudinilor de dreapta radicală, cu proliferarea discursurilor intolerante și cu forme recurente de relativizare a violenței antisemite și xenofobe în spațiul public. În acest context, felul în care literatura negociază raportul dintre memoria Holocaustului și memoria comunismului devine un simptom relevant al stării culturii memoriei în România postcomunistă, mai degrabă decât soluția ei.

Referințe bibliografice

- Adler, Nanci. 2002. *The Gulag Survivor: Beyond the Soviet System*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Assmann, Jan. 2008. *Communicative and Cultural Memory*, in Astrid Erll și Ansgar Nünning (eds.), *Media and Cultural Memory*. Berlin–New York: De Gruyter, p. 109–118.
- Assmann, Jan. 2013. *Memoria culturală*. Traducere de Octavian Nicolae. Iași: Editura Universității „Al. I. Cuza”.
- Biliuță, Ionuț. 2022. *Constructing Fascist Hagiographies: The Genealogy of the Prison Saints Movement in Contemporary Romania*, in “Contemporary European History” 31(3), p. 435–455. DOI: 10.1017/S0960777321000424.
- Boldur-Lătescu, Gheorghe. 1992. *Genocidul comunist în România*. București: Editura Albatros.
- Bourdieu, Pierre. 1980. *Le sens pratique*. Paris: Éditions de Minuit.
- Bourdieu, Pierre. 1986. *The Forms of Capital, in Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, edited by J. G. Richardson. New York: Greenwood Press, p. 241–258.
- Bucur, Maria. 2019. *Eroi și victime. România și memoria celor două războaie mondiale*. Iași: Polirom.
- Carp, Matatias. 1946–1948. *Cartea Neagră. Suferințele evreilor din România, 1940–1944*. Vol. I. *Legionarii și rebeliunea*. București: Editura Socec, 1946; Vol. II. *Pogromul de la Iași*. București: Societatea de Editură și Arte Grafice „Dacia Traiană”, 1948; Vol. III. *Transnistria*. București: Societatea de Editură și Arte Grafice „Dacia Traiană”, 1947.
- Cârstocea, Radu. 2014. *Anti-Semitism in Romania: Historical Legacies, Contemporary Challenges* (ECMI Working Paper No. 81). Flensburg, Germany: European Centre for Minority Issues.
- Caruth, Cathy. 1995. *Trauma and Experience: Introduction, in Trauma: Explorations in Memory*, edited by Cathy Caruth. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, p. 3–12.
- Caruth, Cathy. 1996. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.

- Cesereanu, Ruxandra. 2018. *Călătorie spre centrul infernului. Memorialistica și literatura închisorilor și lagărelor comuniste*. Pitești: Editura Manuscris.
- Deletant, Dennis. 2019. *Romania under Communism: Paradox and Degeneration*. London & New York: Routledge.
- Endresen, Cecilie. 2011. 'The Legionaries Rise!' *The Neo-Legionary Movement in Post-Communist Romania*, in „Südost-Forschungen”, nr. 69, p. 284–317.
- Erll, Astrid. 2011. *Memory in Culture*. Translated by Sara B. Young. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan. (Orig. ed. 2005).
- Felman, Shoshana, și Dori Laub. 1992. *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. New York, NY: Routledge.
- Grigore, Monica. 2015. *The Aiud 'Prison Saints.'* *History, Memory, and Lived Religion*, in “Eurostudia” 10(1), p. 33–49.
- Hansen, Hans Lauge. 2013. *Auto-reflection on the Processes of Cultural Re-memoration in the Contemporary Spanish Memory Novel*, in *War: Global Assessment, Public Attitudes and Psychosocial Effects*, edited by N. R. White. New York: Nova Science Publishers, p. 87–122.
- Hansen, Hans Lauge. 2016. *Modes of Remembering in the Contemporary Spanish Novel*, in “Orbis Litterarum” 71(4), p. 265–288. DOI: 10.1111/oli.12092.
- Hartman, Geoffrey H. 1996. *The Longest Shadow: In the Aftermath of the Holocaust*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Herzberger, David K. 1991. *Narrating the Past: History and the Novel of Memory in Postwar Spain*, in “PMLA” 106(1), p. 34–45.
- Herzberger, David K. 1995. *Narrating the Past: Fiction and Historiography in Postwar Spain*. Durham, NC: Duke University Press.
- Himka, John-Paul, și Joanna Beata Michlic (eds.). 2013. *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*. Lincoln, NE: University of Nebraska Press.
- Himka, John-Paul. 2008. *Obstacles to the Integration of the Holocaust into Post-Communist East European Historical Narratives*, in “Canadian Slavonic Papers” 50(3–4), p. 359–372. DOI: 10.1080/00085006.2008.11092588.
- Hirsch, Marianne. 1997. *Family Frames: Photography, Narrative, and Postmemory*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hirsch, Marianne. 2012. *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture after the Holocaust*. New York: Columbia University Press.
- Iancu, Carol. 1996. *Evreii din România (1866–1919): De la excludere la emancipare*. București: Editura Hasefer.
- Iancu, Carol. 1998. *Emanciparea evreilor din România (1913–1919)*. București: Editura Hasefer.
- Iancu, Carol. 2000. *Evreii din România, 1919–1938: De la emancipare la marginalizare*. București: Editura Hasefer.
- Ioanid, Radu, Tuvia Friling, și Mihail E. Ionescu (eds.). 2005. *Raport final*. Iași: Polirom.
- Ioanid, Radu. 2019. *Holocaustul în România: Distrugerea evreilor și romilor sub regimul Antonescu, 1940–1944* (ed. a 3-a rev.). Iași și București: Polirom & Institutul Național pentru Studierea Holocaustului din România „Elie Wiesel”.
- Ionescu, Șerban C., și Dragoș Mihăilescu. 2023. *Politics of Holocaust Memory in Communist and Post-Communist Romania: On Survivor Matei Gall's Multiple Life Stories*, in “Yad Vashem Studies” 51(1), p. 119–145.
- Iovănel, Mihai. 2024. *Ideologiile memoriei în comunism și postcomunism*, in „Transilvania”, nr. 11–12, p. 1–8. <https://doi.org/10.51391/trva.2024.11-12.01>.
- Kucia, Marek. 2016. *The Europeanization of Holocaust Memory and Eastern Europe*, in “East European Politics and Societies” 30(1), p. 97–119. DOI: 10.1177/0888325415599195.
- Kuhl, Brice A., Jesse Rissman, Marvin M. Chun, and Anthony D. Wagner. 2011. *Fidelity of Neural Reactivation Reveals Competition between Memories*, in “Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America” 108(14), p. 5903–5908.
- LaCapra, Dominick. 1994. *Representing the Holocaust: History, Theory, Trauma*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- LaCapra, Dominick. 1998. *History and Memory after Auschwitz*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- LaCapra, Dominick. 2001. *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.

- Landsberg, Alison. 2004. *Prosthetic Memory: The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*. New York: Columbia University Press.
- Langer, Lawrence L. 1991. *Holocaust Testimonies: The Ruins of Memory*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Levick, Carmen. 2023. *Decolonizing Remembrance in Eastern Europe: Commemorating the Holocaust in Post-Communist Romania*, in "Holocaust Studies" 29(4), p. 588–609. DOI: 10.1080/17504902.2022.2116544.
- Margalit, Avishai. 2002. *The Ethics of Memory*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Mironescu, Andreea, Cosmin Borza, Mihai Iovănel, și Adriana Stan. 2024a. *Bibliografia romanelor memoriei din spațiul românesc (1990–2022)*, in „Dacoromania litteraria”, XI, p. 225–236. DOI: 10.33993/drl.2024.11.225.236.
- Mironescu, Andreea, Cosmin Borza, Mihai Iovănel, și Adriana Stan. 2024b. *The Novels of Memory: New Subgenres for Contemporary Romanian Literature*, in „Transilvania”, nr. 8, p. 1–19. DOI: 10.51391/trva.2024.08.01.
- Mironescu, Andreea, și Doris Mironescu. 2020. *The Novel of Memory as World Genre. Exploring the Romanian Case*, in „Dacoromania litteraria”, VII, p. 97–115. DOI: 10.33993/drl.2020.7.97.115.
- Mironescu, Andreea. 2024. *Romanul memoriei în date și interpretări: subgenuri, generații, conținuturi*, in „Studii și cercetări științifice. Seria Filologie”, nr. 52, p. 13–26.
- Nastasă, Lucian, ed. 2011. *Antisemitismul universitar în România, 1919–1939: Mărturii documentare*. Cluj-Napoca: Editura ISPMN & Editura Kriterion.
- Oișteanu, Andrei. 2012. *Imaginea evreului în cultura română*. Iași: Polirom.
- Radonić, Ljiljana. 2017. *Post-communist Invocation of Europe: Memorial Museums' Narratives and the Europeanization of Memory*, in "National Identities". DOI: 10.1080/14608944.2016.1264377.
- Rusu, Mihai-Stelian. 2011. *The Structure of Mnemonic Revolutions*, in "International Review of Social Research" 1(1), p. 105–121.
- Shafir, Michael. 2002. *Între negare și trivializare prin comparație: negarea Holocaustului în țările post-comuniste din Europa Centrală și de Est*. Iași: Editura Polirom, p. 33–47.
- Shafir, Michael. 2007. *Martirologia competitivă Holocaust-Gulag și mitul denazificării*, in „Caietele Echinox”, vol. 13, p. 87–104.
- Sobejano, Gonzalo. 2003. *The Testimonial Novel and the Novel of Memory*, in *The Cambridge Companion to the Spanish Novel: From 1600 to the Present*, edited by Harriet Turner și Adelaida López de Martínez. Cambridge: Cambridge University Press, p. 172–192.
- Subotić, Jelena. 2019. *Yellow Star, Red Star: Holocaust Remembrance after Communism*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Subotić, Jelena. 2020. *The Appropriation of Holocaust Memory in Post-Communist Eastern Europe*, in "Modern Languages Open" (1): 22, p. 1–8. DOI: 10.3828/mlo.v0i0.315.
- Tismăneanu, Vladimir, Dorin Dobrințu, și Cristian Vasile (eds.). 2007. *Raport final*. București: Humanitas.
- Tismăneanu, Vladimir. 2000. *Martirologie competitivă? Reflecții asupra Cărții negre a comunismului, în Încet spre Europa. Vladimir Tismăneanu în dialog cu Mircea Mihăieș*. Iași: Polirom.
- Totok, William, și Elena-Irina Macovei. 2016. *Între mit și bagatelizare. Despre reconsiderarea critică a trecutului. Ion Gavrilă Ogoranu și rezistența armată anticomunistă din România*. Iași: Polirom.
- Tucan, Dumitru, și Maria Pașcalău. 2024. *Calea spre genocid. Antisemitismul european. Antisemitismul românesc*. Timișoara: Editura Universității de Vest.
- Tucan, Dumitru. 2018. *Memoria traumatică și literatura testimonială*, in „Quaestiones Romanicae”, vol. VI/1, p. 279–291.
- Tucan, Dumitru. 2020. *Recuperarea istoriei traumatice și jocurile memoriei. Despre memoria Holocaustului din România*, in „Transilvania”, nr. 6, p. 7–21.
- Waldman, Felicia, și Mihai Chioveanu. 2013. *Public Perceptions of the Holocaust in Postcommunist Romania*, in *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*, edited by John-Paul Himka and Joanna Beata Michlic. Lincoln & London: University of Nebraska Press, p. 451–486.